

7. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права / И. А. Покровский. – М. : Статут, 1998. – С. 62.
8. Теория государства и права : хрестоматия: в 2 т. / авт.-сост.: В. В. Лазарев, С. В. Липень. – М. : Юристъ, 2001. Т. 2. – 2001. – С. 106–107.
9. Антология мировой философии : в 4-х томах. Т. 3 / [ред. коллегия: Н. С. Нарский (ред.-сост. третьего тома и авт. вступит. статьи) и др.]. – М. : Мысль, 1971. – С. 159.
10. Кант И. Сочинения в шести томах. Т. 4. Ч. 2. / [под общей ред. Асмуса Я. Ф., Гулыги А. Я., Ойзермана Т. И.]. – М. : Мысль, 1965. – С. 139.
11. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель ; пер. с нем. Б. Г. Столпнера, М. И. Левиной. – М. : Мысль, 1990. – С. 98, 250.
12. Туманов Д. А. Пробелы в гражданском процессуальном праве: дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.15 / Туманов Дмитрий Александрович. – М., 2007. – С. 15.
13. Явич Л. С. Общая теория права / Л. С. Явич. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1976. – С. 140.
14. Bergbohm K. Jurisprudenz und Rechtsphilosophie / K. Bergbohm. – Bd. I. Leipzig, 1892. – S. 203, 376, 393.
15. Kelsen H. General Theory of Law and State / H. Kelsen ; [translated by A. Wedberg]. – Cambridge (Mass.) : Harvard Univ. Press, 1949. – P. 111.
16. Лазарев В. В. Пробелы в праве и пути их устранения : научн. изд. / В. В. Лазарев. – М. : Юрид. лит., 1974. – С. 8.
17. Правотворчество в СССР / [Мицкевич А. В., Пиголкин А. С., Пяткина С. А. и др.] ; под ред. А. В. Мицкевич. – М. : Юрид. лит., 1974. – С. 22.
18. Вышинский А. Я. Основные задачи науки советского социалистического права / А. Я. Вышинский. – М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1938. – С. 170.
19. Поляков А. В. Общая теория права: Феноменолого-коммуникативный подход : курс лекций / А. В. Поляков. – 2-е изд., доп. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. – С. 188.
20. Нерсисянц В. С. Философия права : учебник для вузов / В. С. Нерсисянц. – М. : Изд. группа ИНФРА-М-НОРМА, 1997. – С. 319–330.
21. Четвернин В. А. Современные концепции естественного права / В. А. Четвернин ; отв. ред. В. А. Туманов. – М. : Наука, 1988. – С. 139.
22. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л. И. Петражицкий. – Т.1. С.-Пб. : Тип. С.-Пб. АО Слово, 1907. – С. 84.
23. Hart H. L. A. The Concept of Law / H. L. A. Hart. – 2nd ed. with Hart's Postscript ; P. Bulloch and J. Raz [Eds.]. – Oxford : Oxford University Press, 1994. – P. 272.

УДК 340.132.6

ДОКТРИНАЛЬНЕ ТЛУМАЧЕННЯ В СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ

DOCTRINAL INTERPRETATIONS IN JURISPRUDENCE

Палешник С.І.,

*аспірант кафедри теорії держави і права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Статтю присвячено розгляду питання, що стосується правової природи доктринального тлумачення, що здійснюється в судовій практиці. Дається авторське визначення поняттю такого тлумачення, на цій основі виділяються його характерні ознаки. Також у ній розглянуто співвідношення доктринального тлумачення із офіційним тлумаченням, можливість Конституційного Суду України та вищих судових органів загальної юрисдикції бути суб'єктами такого тлумачення.

Ключові слова: доктринальне тлумачення, наукове тлумачення, офіційне тлумачення, неофіційне тлумачення.

Статья посвящена рассмотрению вопроса о правовой природе доктринального толкования, которое осуществляется в судебной практике. Дается авторское определение понятию такого толкования, на этом основании определяются его характерные черты. Также в ней рассмотрено соотношение доктринального толкования с официальным толкованием, возможность Конституционного Суда Украины и высших судебных органов общей юрисдикции быть субъектами такого толкования.

Ключевые слова: доктринальное толкование, научное толкование, официальное толкование, неофициальное толкование.

The law nature of doctrinal interpretation that implement in court practice is considered in the article. The author's definition of such interpretation is presented and on this base its characteristic features are defined. The ratio of the doctrinal interpretation to the official interpretation, the possibility of the Constitutional Court of Ukraine and higher courts of general jurisdiction being subjects of such interpretation are also considered in the article.

Key words: doctrinal interpretation, scientific interpretation, official interpretation, unofficial interpretation.

У радянський період проблемам доктринального тлумачення завжди приділялась незначна увага з боку науковців. Це було викликано тим, що Конституція СРСР носила формальний характер, тому

її тлумачення не мало великого значення. Через це доктринальне тлумачення того періоду було не таким вже й потрібним. Значна увага науковців вказаного періоду приділялась здебільшого тлумаченню

норм права, а доктринальне тлумачення згадувалось ними тільки в кількох словах. Єдиний, хто в цей період присвятив свою статтю саме доктринальному тлумаченню, був В.В. Лазарєв [1].

Також частково вказану проблему досліджували в різний період такі науковці, як А.Б. Венгеров, І.А. Власенко, Н.Л. Вопленко, В.Н. Карташов, Н.М. Коркунов, В.В. Лазарєв, П.Є. Недбайло, А.С. Піголкін, Л.В. Соцура, І.Є. Фарбер, І.Є. Хабрієва, А.Ф. Черданцев, Г.Ф. Шершеневич та інші.

В наш час увага до доктринального тлумачення дещо посилилась. Однак далеко не всі його аспекти детально вивчаються науковцями. До цього часу в Україні цій проблемі не було присвячено жодного дисертаційного дослідження. Найбільш повно вказана проблема була досліджена В.С. Малетною в кандидатській дисертації «Неофіційне тлумачення норм права» [2]. Існують й інші дисертаційні дослідження на цю тему, однак у них проблема доктринального тлумачення висвітлювалась лише фрагментарно.

Основні зусилля в цій роботі будуть направлені на визначення поняття та ознак доктринального тлумачення норм права в судовій практиці. Також будуть розглянуті деякі проблеми, що з цим пов'язані: співвідношення доктринального тлумачення із офіційним тлумаченням, можливість Конституційного Суду України та вищих судових органів загальної юрисдикції бути суб'єктом доктринального тлумачення та інші.

Перш за все необхідно наголосити на тому, що деякі науковці стосовно вказаного виду тлумачення вважають більш доцільним позначати його терміном «наукове тлумачення». Тому виникає необхідність в уточненні розуміння термінів «доктринальне тлумачення» і «наукове тлумачення». З цього приводу Є.П. Євграфова вказує, що терміни «наука» і «доктрина» за обсягом і функціями не збігаються. Вона зазначає: «По-перше, правова наука – визнаний соціальний інститут, призначення якого – пізнання закономірностей виникнення, розвитку та функціонування правових систем, розкриття і пояснення механізму дії останніх... По-друге, це досить складна система взаємопов'язаних між собою наукових галузей, інститутів, напрямів, якими визначається відповідна спеціалізація досліджень, а також певні результати останніх...» [3, с. 43]. До таких результатів вона відносить і формування наукових доктрин. Далі автор робить висновок, що «доктрина за такою логікою є структурним елементом правової науки, тому цілком природним є те, що в такому контексті термін «доктринальний» визначається як науковий, оскільки походить від поняття «наука», є її результатом» [3, с. 43].

З цього приводу слід також зазначити, що на цей час у науці немає домінуючої доктрини навіть стосовно розуміння права в цілому і особливо щодо тлумачення його норм. Однак деякі важливі кроки в цьому напрямку вже зроблені. У фундаментальній науковій праці «Правова доктрина в Україні» зроблено посильну спробу виробити єдине бачення багатьох правових проблем. Незважаючи на це, для

досліджуваного виду тлумачення найбільш точним буде використання терміну «наукове тлумачення норм права». Проте використання терміну «доктринальне тлумачення норм права» вже стало традиційним, тому він і далі використовується науковцями попри його неточність.

В цій роботі вказані два терміни розглядаються як тотожні. Крім того, доцільність використання того чи іншого терміну стосовно зазначеної проблеми виходить за рамки нашої роботи.

То що ж сьогодні розуміються під доктринальним тлумаченням? Зазвичай у правовій літературі доктринальне тлумачення норм права – це один із видів неофіційного, тобто необов'язкового тлумачення, що дається вченими-юристами чи їх колективами. Його результати містяться в науково-практичних коментарях до законодавства, працях учених-юристів (наукових статтях, монографіях, підручниках, посібниках, лекціях), юридичних наукових виданнях тощо [4, с. 291]. Так як воно є одним із видів неофіційного тлумачення, то його результати не є юридично обов'язковими та не тягнуть за собою відповідних юридичних наслідків. Однак через те, що це наукове тлумачення, його сила полягає не в обов'язковості, а в змістовній переконливості та авторитетності осіб, що здійснюють таке тлумачення. Адже у своїх роботах ними наводиться розгорнута аргументація і міркування на користь того чи іншого висновку. Крім того, воно тісно пов'язане з практикою і тим самим покликане покращувати якість застосування законів та зміцнювати законність [5, с. 293].

Із вказаного визначення можна виділити істотні ознаки доктринального тлумачення, якими є суб'єкт тлумачення, зовнішня форма вираження та характер обов'язковості його результатів. Крім вказаних основних ознак, деякими науковцями виокремлюються ще й такі додаткові: доктринальне тлумачення є результатом саме наукового пошуку; такий пошук завжди носить творчий характер; воно здійснюється з використанням нових наукових теорій, методів; відрізняється глибиною вивчення об'єкта пізнання; під час його здійснення використовуються різні способи й методи тлумачення і тому подібні. Однак вказані ознаки є додатковими до основних, тому вони можуть бути притаманні й іншим видам тлумачення, а не тільки доктринальному [6, с. 54].

Відомо, що сьогодні багато хто із вчених-юристів є суддями Конституційного Суду України або займають судові посади в судах загальної юрисдикції. Багато хто з них мають науковий ступінь або вчене звання. Тобто вони одночасно займаються і науковою, і практичною діяльністю, що не може не відбиватись як на результатах їх практичної, так і наукової діяльності.

Усе це породжує низку проблем, що потребують свого вирішення. Так як багато вчених-юристів займають посади в судових органах, то виникає необхідність у співвідношенні доктринального тлумачення із офіційним судовим тлумаченням. Так, член Конституційного Суду України чи суддя будь-якого із загальних судів може мати науковий ступінь або

вчене звання, займатися водночас і науковою, і практичною діяльністю. Відповідно, результати його наукових пошуків можуть знаходити відображення в його тлумаченні закону, що здійснюється у зв'язку із суддівською діяльністю, і, навпаки, у своїх наукових пошуках він може враховувати свій практичний досвід. Виходить, таке тлумачення одночасно можна віднести або до офіційного та доктринального, або до доктринального та професійного.

Саме це спонукало окремих авторів прийти до висновку, що доктринальне тлумачення за формою може бути як офіційним, так і неофіційним. Так, В.В. Лазарев зазначає, що в тій своїй частині, у якій доктринальне тлумачення права лежить в основі офіційного тлумачення, воно є офіційним доктринальним тлумаченням права. Ті ж наукові інтерпретації тлумачення права, що не були сприйняті і відбиті в актах офіційного тлумачення права, необхідно віднести до неофіційного доктринального тлумачення права [7, с. 455].

Ми погоджуємось із твердженням про те, що доктринальне тлумачення може бути офіційним і мати загальнообов'язковий характер. Однак ми це робимо із певним застереженням. Відомо, що результатом будь-якого офіційного тлумачення є інтерпретаційний акт, важливою складовою якого є саме його зміст. У деяких випадках офіційне тлумачення за своїм змістом може бути доктринальним. Це можливо, наприклад, коли тлумачення здійснюється Конституційним Судом України, Верховним судом України чи Вищим спеціалізованим судом України із розгляду цивільних і кримінальних справ. З цього приводу Г.М. Надежин слушно зазначає: «Якщо суб'єкт доктринального тлумачення інтерпретує право, а результат носить обов'язковий характер, то таке тлумачення буде офіційним за формою вираження і доктринальним за змістом, тобто офіційно-доктринальним. Результат тих самих дій, виконаних тим же суб'єктом, буде називатись доктринальним тлумаченням, якщо він не буде носити обов'язкового характеру» [8, с. 118].

Однак деякі автори взагалі не виділяють такого виду тлумачення, як доктринальне. Якщо бути більш точним, то в них офіційне тлумачення поглинає собою доктринальне. Так, І.Є. Фарбер, заперечуючи необхідність у доктринальному тлумаченні, вказував на те, що «діяльність державних органів із тлумачення законів повинна виходити із наукового розуміння права» [9, с. 42]. Аналогічної точки зору дотримувався і П.О. Недбайло. Він також вказував на те, що «доктринальне (наукове) тлумачення не може розглядатись як вид тлумачення поряд із легальним (офіційним), тому що останнє також спирається на наукові дані» [10, с. 345–346]. З цього виходить, що офіційне тлумачення вже носить доктринальний характер.

Однак з такою думкою важко погодитись, оскільки офіційне судове тлумачення не завжди спирається на наукові дані. Вважається, що особа, яка має вищу юридичну освіту, володіє і достатніми науковими знаннями. Проте не всі судді володіють необхідним

обсягом знань і навичок у сфері тлумачення норм права, хоч серед них і є чимало осіб із науковими ступенями кандидата і доктора юридичних наук чи званнями професора. У цьому полягає ще одна проблема під час здійснення доктринального тлумачення, оскільки інтерпретаційні акти суддів не завжди ґрунтуються на їх наукових пошуках, що призводить до імітації науковості.

З цього приводу Є.П. Євграфова зазначає, що «на стадії застосування правових норм для здійснення доктринального тлумачення потрібно, перш за все, опанувати відповідним обсягом наукових знань як у певній галузі права і законодавства, так і з окремих проблем права і держави, а також сучасними науковими методами пізнання соціально-правових явищ. Вища юридична освіта становить лише первинну наукову базу, те, що називають елементарними знаннями, яких для витлумачення того чи іншого положення закону буде явно недостатньо» [3, с. 50]. Вказане сьогодні є як ніколи актуальним для вітчизняних суддів. Саме тому вони завжди повинні підвищувати свій професійний та науковий рівень і постійно слідкувати за розвитком правової науки. Однак у зв'язку із великим навантаженням на суддів це зробити досить нелегко.

Опанувавши необхідним обсягом знань, судді, здійснюючи доктринальне тлумачення норм права, повинні використовувати останні наукові досягнення теорії держави і права та галузевих наук, результати яких можуть міститись у наукових статтях, дисертаціях чи монографіях. Використання суддями такої кількості джерел і способів під час тлумачення норм права безперечно свідчить про науковий аналіз проблеми.

З цього виникає ще одна проблема, яка випливає з того, що в процесі доктринального тлумачення «... виникають деякі труднощі, зумовлені наявністю в правовій науці з того самого питання різних позицій, теорій, ідей, у тому числі тих, що часто конкурують між собою та є взаємовиключними» [3, с. 50]. Усе це говорить про те, що доктринальне тлумачення є результатом творчих пошуків судді, зокрема у великій розбіжності думок щодо одного й того ж питання.

Найбільш повно творчий характер доктринального тлумачення проявляє себе під час офіційного тлумачення Конституції України та її законів Конституційним Судом України. Тому логічно виникає необхідність у тому, щоб вирішити питання про те, чи може Конституційний Суд України бути суб'єктом доктринального тлумачення?

Відомо, що будь-яке тлумачення здійснюється певним суб'єктом. Якщо науковець тлумачить певну норму права і в той же час займає посаду судді, то таке тлумачення може базуватись на результатах його наукового пошуку. У ст. 16 Закону України «Про Конституційний Суд України» вказано, що однією з вимог на посаду судді КСУ є стаж практичної, наукової або педагогічної роботи за фахом не менше 10 років. Виходячи з того, що суб'єктом доктринального тлумачення є вчений, та беручи до уваги те, що суддя КСУ може займатись науковою та викла-

дацькою діяльністю в галузі права, можна сказати, що суддя Конституційного Суду України може бути суб'єктом доктринального тлумачення.

Важливе значення в діяльності Конституційного Суду України посідає наукове забезпечення, що здійснюється науковими установами та вищими навчальними закладами, підрозділами Секретаріату КС, зокрема Управлінням правової експертизи та службами суддів. Так, у кожній справі, за якою відкрито конституційне провадження, за дорученням судді-доповідача Управлінням правової експертизи готуються науково-експертні висновки, у яких здійснюється доктринальне тлумачення різних наукових підходів до тих чи інших питань, що розглядаються судом. Також на підставі положення, яке затверджується КСУ, при ньому діє постійна Комісія з науково- та інформаційного забезпечення.

Значну роль у науковому забезпеченні діяльності КСУ посідають також науково-експертні висновки вчених-юристів провідних наукових установ та вищих навчальних закладів України. Особливо важливий внесок у наукове забезпечення діяльності КС роблять провідні центри юридичної науки України: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Національний університет «Одеська юридична академія», Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Львівський національний університет імені Івана Франка, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України та інші [11].

Так як КСУ наділений правом офіційного тлумачення Конституції та Законів України, то його результат носить офіційний характер. Однак інтерпретаційний акт цього суду містить у собі саме результат дій суб'єкта доктринального тлумачення, а зміст такого акту є результатом доктринального тлумачення. Це впливає з того, що багато хто із суддів є висококваліфікованими вченими-правознавцями та з того, що в розпорядженні КСУ є належні засоби наукового забезпечення його діяльності. А так як рішення КСУ є обов'язковими на всій території України, тому і доктринальне тлумачення, що в ньому міститься, так само носить обов'язковий характер.

Вище вказувалось на те, що офіційне тлумачення не завжди має під собою наукове підґрунтя. Вказане твердження слід доповнити також тим, що навіть рішення Конституційного Суду України не завжди ґрунтуються на доктринальному тлумаченні. Однак це вказує тільки на те, що, як показує судова практика, доктринальне тлумачення не завжди стає практично необхідним. Наприклад, під час тлумачення положення Конституції про момент набрання нею чинності чи щодо того, що конституційний склад Верховної Ради України – чотириста п'ятдесят народних депутатів України, КСУ не обов'язково спирається на висновки з цих питань науковців.

Однак «коли йдеться про такі категорії, як верховенство права, соціальна, правова держава, зворотна дія законів, вето президента, дискретні повноваження, зміст і обсяг прав і свобод, речові права, власність, свобода договору, що вживаються в Кон-

ституції і законах України, то визначення змісту цих понять та їх особливостей неможливе без використання наукових даних чи спеціальних наукових роз'яснень» [3, с. 47].

Для прикладу можна навести Рішення Конституційного Суду України від 6 квітня 2010 р. № 11-рп/2010 стосовно можливості окремих народних депутатів брати безпосередню участь у формуванні коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України. Це рішення вже спирається на висновки науковців Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Львівського національного університету імені Івана Франка та Національного університету «Одеська юридична академія», що сприяло об'єктивності й науковості розгляду справи [3, с. 49].

Однак не тільки Конституційний Суд України може бути суб'єктом доктринального тлумачення. Проаналізувавши Закон України «Про судоустрій і статус суддів», можна сказати, що такими суб'єктами можуть бути і Верховний Суд України, і вищі спеціалізовані суди України.

Так, відповідно до ст. 46 цього Закону при Верховному Суді України створено Науково-консультативну раду з числа висококваліфікованих фахівців у галузі права для попереднього розгляду проектів постанов Пленуму Верховного Суду України стосовно надання висновків щодо проектів законодавчих актів та з інших питань діяльності Верховного Суду України. За результатами розгляду науково-консультативних питань Рада більшістю голосів присутніх на засіданні приймає мотивовані рекомендації.

Також науково-консультативні ради функціонують і при вищих спеціалізованих судах України (ч. 6 ст. 31 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів»), які так само утворюються із числа висококваліфікованих фахівців у галузі права для попереднього розгляду проектів постанов цих судів, підготовка яких потребує наукового забезпечення. З практики відомо, що доктринальне тлумачення окремих вчених, які є членами цих рад, має авторитетне значення для суддів. Нажаль, такі рекомендації у більшості випадків мають необов'язковий характер, тому суддя може прислухатись до них або просто знехтувати ними. Однак коли суддя використовує у своїх рішеннях вказані рекомендації, то в цьому разі можна говорити про те, що такі рішення за змістом носять доктринальний характер.

Отже, підсумовуючи вищесказане, можна дати визначення доктринальному тлумаченню, що здійснюється в судовій практиці, під яким слід розуміти інтелектуально-вольовий процес, що направлений на з'ясування і роз'яснення змісту норм права вченими-суддями та їх колективами, результати якого мають під собою наукове підґрунтя і будуть міститись в інтерпретаційних актах офіційного характеру.

Із наведеного визначення можна зробити такі висновки. По-перше, Конституційний Суд України в деяких випадках може бути суб'єктом доктринального тлумачення. Це можливо тоді, коли результати його тлумачення будуть ґрунтуватись на висно-

вках, які стали результатом його наукових пошуків або тоді, коли його рішення засновані на науково-експертних висновках Управління правової експертизи або висновках, що надані вченими-юристами провідних наукових установ та вищих навчальних закладів України. Також суб'єктами доктринального тлумачення можуть бути Верховний Суд України та вищі спеціалізовані суди України, але тільки за умови, що суддя бере за основу своїх рішень рекомендації, які були розроблені науково-консультативною радою.

По-друге, результати доктринального тлумачення, що здійснюються Конституційним Судом України, Верховним Судом України та вищими спеціалізованими судами України, можуть носити як обов'язковий, так і необов'язковий характер. Тобто вони можуть закріплюватись в актах офіційного і неофіційного значення. Якщо суб'єкт доктринального

тлумачення інтерпретує норму права і результат носить обов'язковий характер, то таке тлумачення буде офіційним за формою вираження і доктринальним за змістом, тобто офіційно-доктринальним. А якщо результат не буде мати імперативного характеру, то тоді тлумачення права буде неофіційно-доктринальним.

По-третє, суб'єктами доктринального тлумачення в судовій практиці можуть бути як окремі індивіди, так і їх колективи. У першому випадку це буде будь-який суддя, який має певний науковий ступінь чи вчене звання, результати тлумачення якого мають наукове підґрунтя. У другому випадку це будуть колективи вчених-юристів, які надають свої наукові висновки від імені Управління правової експертизи, науково-консультативної ради чи від імені певної наукової установи або вищого навчального закладу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лазарев В. В. О роли доктринального толкования права / В.В. Лазарев. // Советская юстиция. – М. : Юрид. лит., 1969. – № 14. – С. 4–5.
2. Малента В.С. Неофіційне тлумачення норм права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. – К., 2010. – 16 с.
3. Євграфова Є.П. Доктринальне тлумачення норм права (законів): природа і здійснення / Є. П. Євграфова. // Вісник Академії правових наук України. – 2010. – № 2. – С. 40–51.
4. Теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О.В. Петришин, С.П. Погребняк, В.С. Смородинський та ін. ; за ред. О.В. Петришина. – Х. : Право, 2014. – 368 с.
5. Піголкін А.С. Общая теория права / за ред. А.С. Піголкіна. – М. : МГТУ им. Н.Э. Баумана, 1995. – 384 с.
6. Соцуро Л. В. Неофициальное толкование норм права : учебное пособие / Л. В. Соцуро. – М. : Профобразование. – 2000. – 112 с.
7. Проблемы общей теории права и государства: Учебник для вузов / под ред. В. С. Нерсисянца. – М. : Норма, 2004. – 832 с.
8. Надежин Г. Н. Доктринальное толкование норм права : дис. докт. юр. наук : 12.00.01. – Нижний Новгород, 2005. – 218 с.
9. Фарбер И.Е. Вопросы толкования советского закона // Ученые записки Саратовского юридического института. – Саратов, 1956. – Вып. 4. – С. 42.
10. Недбайло П. Е. Применение советских правовых норм / П. Е. Недбайло. – М., 1960. – С. 345–346.
11. Кампо В. Наукове забезпечення юрисдикційної діяльності Конституційного Суду України (роздуми небайдужого) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/2694>.